

РЕМІННІ ОЗДОБИ З ХАЦЬКІВСЬКОГО СКАРБУ: РЕКОНСТРУКЦІЯ КОМПЛЕКТНОСТІ ТА ХУДОЖНЬО-СТИЛІСТИЧНІ ОСОБЛИВОСТІ

З поміж дніпровських скарбів комплекс речей з Хацьок¹ вирізняється багатством поясних гарнітурів, а також різноманітністю притаманних їм технік та художніх мотивів. Запропонована стаття присвячена реконструкції комплектності ремінних деталей скарбу та їх художньо-стилістичному аналізу.

Про місце й умови знахідки комплексу речей граф Олексій Бобринський пише так: «Скарб знайдений біля села Хацьки в 1893 році. Верстах в 10 на NO від містечка Сміла, посеред болота, через яке протікає ріка Тясмин, між селами Хацьки та Малим Бузуковим, є острівець «Багай». Колись вкритий дубовим лісом, острівець цей нині оголений і складається з піску. На піску проглядаються місцями чорні плями, що являють собою сліди перебування людини та сліди вогню. Зрідка трапляються кременеві сколи. Піщаний ґрунт утворює підвищення, місцезнаходження яких змінюється в залежності від вітру. При огляді острова мені трапились кілька намистин, людський зуб, забарвлений у зелений колір від окису міді, зуби корови чи коня та глиняні обпалені черепки.

На цьому острові випадково викопано скарб срібних предметів. Усі речі, судячи з розповіді західника, були нашиті на шовкову тканину або загорнуті в неї². Скарб був придбаний О.О. Бобринським та переданий до Київського історичного музею, де нині зберігається під №№ 26897–27017 та №№ ас. 12395–12486 (сьогодні це Національний історичний музей України, та його філія Музей історичних коштовностей України)³.

До складу скарбу входили п'ять уламків чотирьох браслетів, виготовлених з низькопробного срібла, 14 цілих та фрагментованих бронзових трубочок-пронизок, 12 цілих та фрагментованих трапецієподібних підвісок з низькопробного срібла, черепашка сургаea pantherina з протягнутим мідним кільцем, велика кругла пласка бурштинова намистина та срібні ремінні деталі. Останні представлені пряжками, накладки, псевдопряжками, Т-подібними бляшками та поясними наконечниками.

Цілі псевдопряжки за формою щитка поділяються на два різновиди. Перший, представлений одним екземпляром, має прямокутні щитки з хвилясто-зубчастим верхом та великою аркоподібною проріззю (рис. 3: 9). У псевдопряжок другого різновиду, що нараховує сім екземплярів, щитки мають геральдичну форму з килеподібним завершенням (рис. 2: 1–7).

Рамки у виробів обох різновидів є однаковими. Вони мають двогранну поверхню, невеликі закраїни, достатньо широку прямокутну прорізь та два круглі отвори біля її кутів. Язички псевдопряжок мають підпрямокутний виступ біля основи, а по середині та на кінці декоровані потрійними насічками. В останньому випадку насічки нанесені у вигляді ялинки. Цікавою особливістю псевдопряжок з Хацьківського скарбу є гачок на зворотному боці язичка, який протягався через спеціальний невеличкий

отвір на рамці, і, таким чином, фіксував язичок. На жаль, невідомо чи був у такий же спосіб зафіксований язичок псевдопряжки з прямокутним щитком, адже вона на сьогодні, вочевидь, є втраченою, а в публікаціях О.О. Бобринського та Г.Ф. Корзухіної містяться лише її зображення з лицьового боку.

Ще дев'ять псевдопряжок дійшли до нас із відламаними щитками (у двох з них також втрачені язички). Їх рамки цілком ідентичні цілим екземплярам (рис. 2: 8–9; 3: 1–8). Розміри рамок усіх псевдопряжок майже однакові й коливаються в межах 21,3–21,8×35–36,8 мм.

Зі щитків, що відламалися від рамок, збереглися лише п'ять, усі вони геральдичної форми і є ідентичними тим, які мають сім повністю збережені предмети.

Відтак, враховуючи цілі вироби та їх частини, можна зробити висновок, що псевдопряжок зі щитками геральдичної форми було не менше 12. Можна припустити, що такі ж щитки мали і решта з чотирьох рамок. Опосередковано на користь цього свідчить відсутність жодного цілого або фрагментованого прямокутного щитка.

В скарбі з Хацьок міститься шість прямокутних двочасних накладок, які за своїм оздобленням поділяються на три різновиди. До першого належать дві цілих та одна фрагментована накладка, що мають велику аркоподібну прорізь на верхньому щитку та круглу на нижньому (рис. 1: 1–3). У цілих екземплярів в прорізах знаходяться вставки зі срібних платівок із візерунком із зерні, що повторює контур прорізей (рис. 1: 1–2). Прорізний декор верхнього щитка доповнюється маленькими круглими отворами по кутах. Верхній край накладок має хвилясто-зубчасте оформлення, таке ж, як і у прямокутного щитка однієї з псевдопряжок.

Таким же чином оздоблено верхній край і у двох інших накладок цього типу, декор яких складає композиція з U-подібних прорізей з круглими розширеннями на кінцях – чотирьох на верхньому і двох на нижньому (рис. 1: 4–5).

Ще одна двочасна накладка, що має рівний верх, прикрашена прорізною композицією з рівноконечного хреста та чотирьох малих круглих отворів, від яких відходять маленькі врізані хвостики, на верхньому щитку та двома трикутними та ще двома півовальними прорізами на нижньому (рис. 1: 6).

До складу Хацьківського скарбу входив комплект із 3-подібних бляшок (рис. 1: 7–15), оздоблених виділеним врізаними лініями валиком і розміщеними обабіч дужкоподібними та маленькими круглими отворами під ними, що разом надають предметам антропоморфних рис. В публікації Г.Ф. Корзухіної йдеться про десять екземплярів, стільки ж малюнків речей дані в ілюстрації. Проте, на сьогодні в фондах Національного музею історії України зберігаються дев'ять 3-подібних накладок. Слід зазначити, що така ж кількість цих предметів вказана і в роботі О. Бобринського – першій публікації Хацьківського скарбу.

Трьома екземплярами представлені чотирьохпелюсткові бляшки, оздоблені квадратною прорізною в центрі та чотирма круглими (рис. 1: 16–18). Цікавою деталлю ременя є накладка у вигляді ліроподібної рамки з прямою основою та килеподібним завершенням (рис. 1: 20).

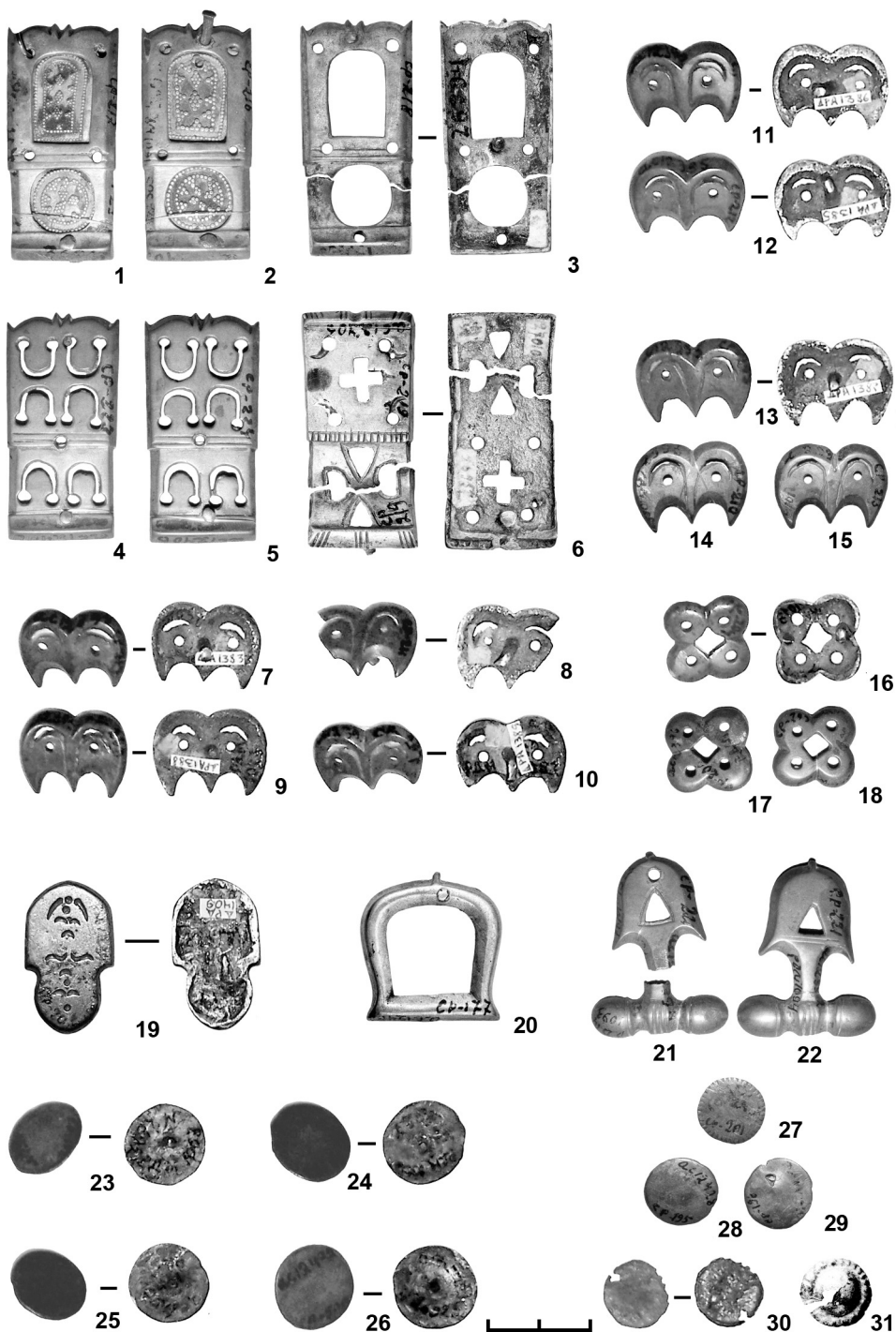

Рис. 1. Ремінні накладки (1–20, 23–31) та Т-подібні бляшки (21–22) з Хацьківського скарбу (фото Д.В. Клочко, А.В. Скиби).

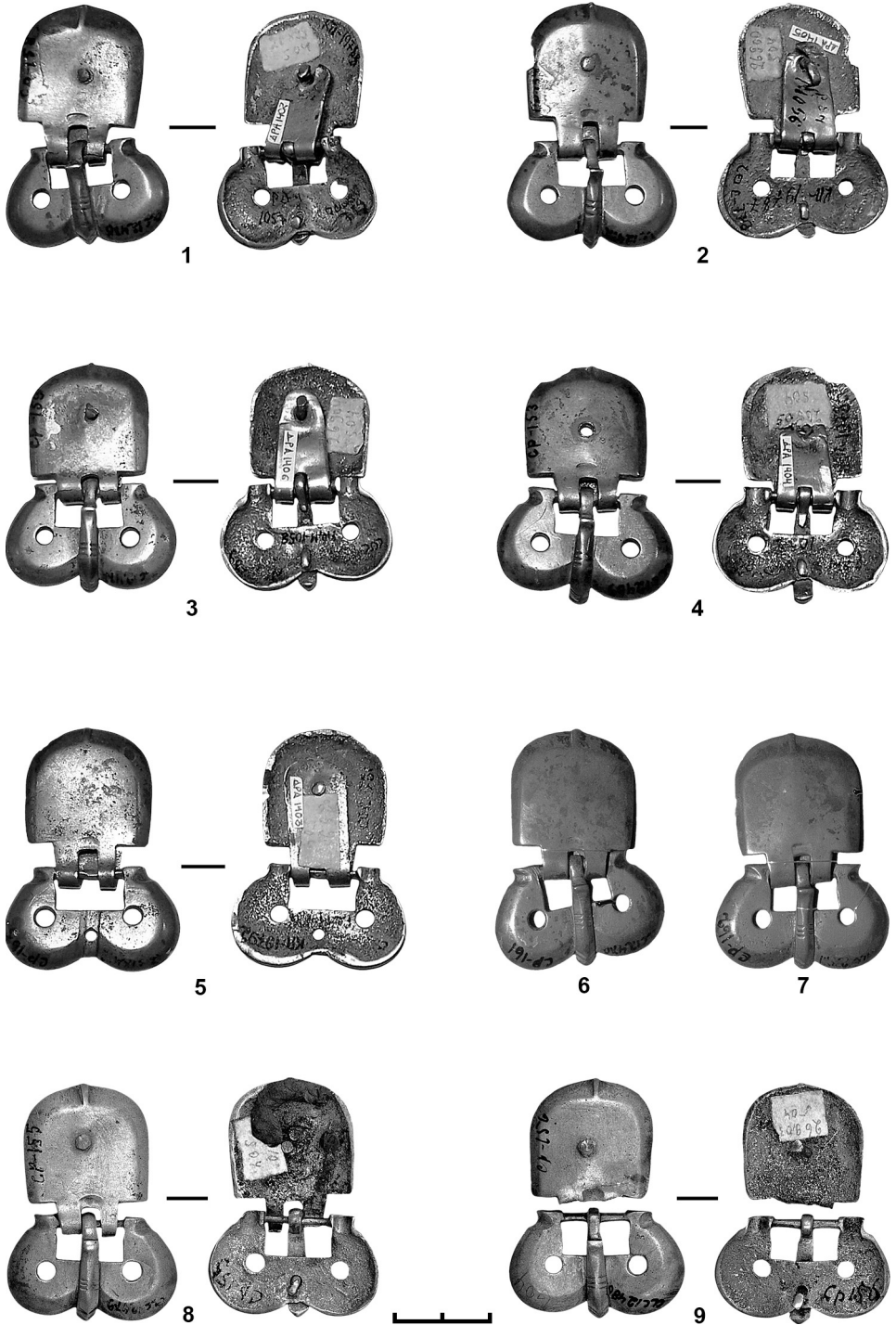

Рис. 2. Псевдопряжки з Хацьківського скарбу (фото Д.В. Клочко, А.В. Скиби).

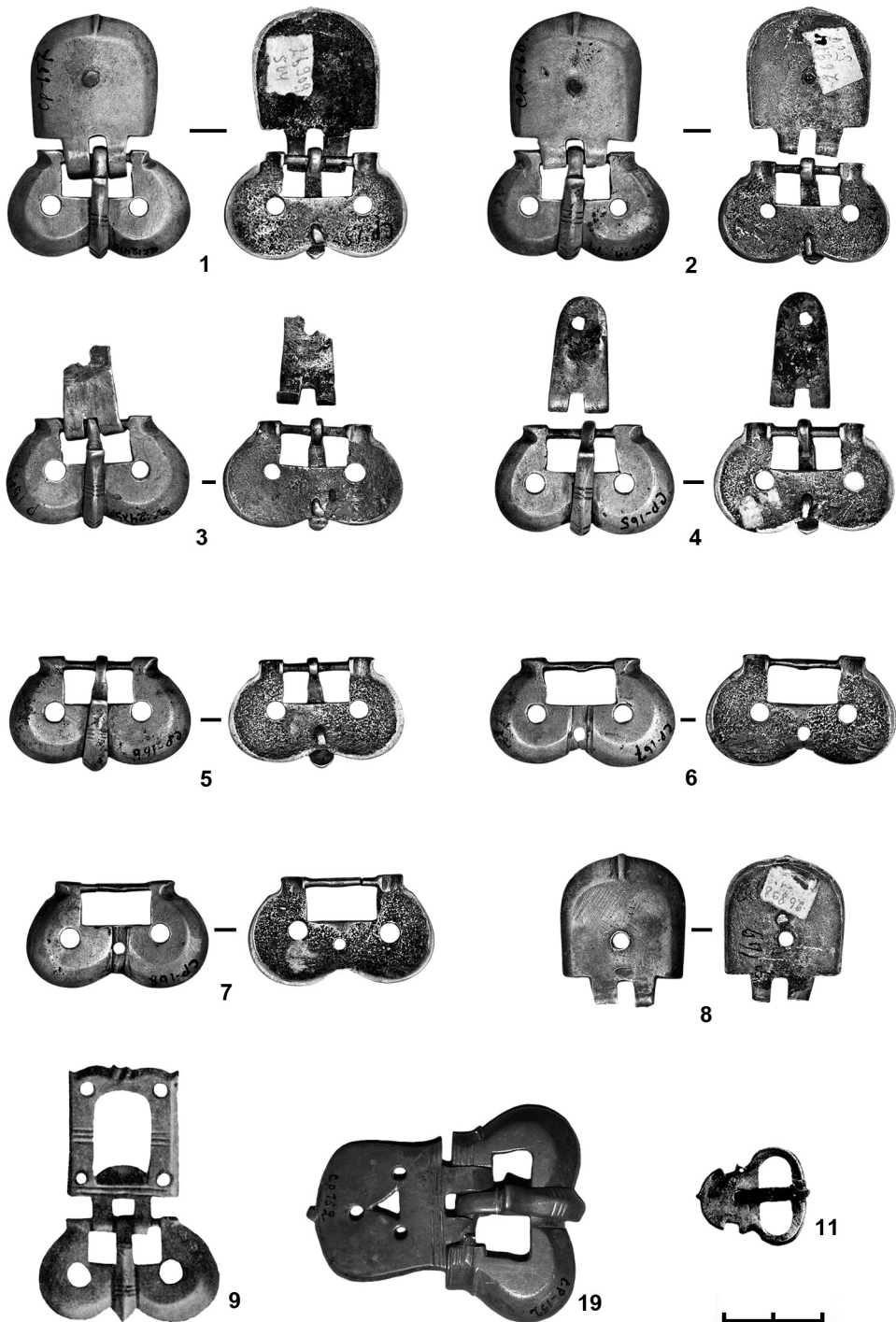

Рис. 3. Псевдопряжки (1–9) та пряжки у скарбі з Хацьок (10–11) (фото Д.В. Ключко (1–8, 10), 9–11 – за О. Бобринським).

До складу скарбу входили дві срібні пряжки. Одна з них велика В-подібна з рухомих щитком, рамка двогранна з прямокутним вирізом, щиток оздоблено трикутною прорізю та трьома маленькими круглими по її кутах (рис. 3: 10). Ще одна пряжка мала цільнолита, має опальну рамку з двома валиками обабіч ложа язичка, щиток пропорційно малий з підпрямокутними вирізами з боків та «геральдичним» завершенням (рис. 3: 11). Виходячи з розмірів, ця пряжка могла бути взутцевою.

Пара Т-подібних бляшок, одна з яких зламана, мають щитки геральдичної форми із трикутним прорізом (рис. 1: 21–22).

До єдиного художньо-стилістичного блоку належать накладка з двома різновеликими щитками геральдичної форми (рис. 1: 19) та короткі ремінні наконечники з прямими боками та округлим завершенням (рис. 1: 6–7). Ці поясні деталі оздоблені гравійованими композиціями з дрібних дужок, крапок та хвилеподібних елементів.

Ремінні наконечники з Хацьківського скарбу за технікою виготовлення поділяються на дві групи: литі та порожнисті, зроблені з вирізаних із металевих листків платівок. Вироби, виготовлені у техніці литва, є ідентичними за розмірами та оздобленням, мають глибокі бічні вирізи, їх боки помітно увігнуті, прорізна декор складають дві птахоподібні прорізи – одна зверху і ще одна, ширша, нижче середини, кожна з яких поєднуються з двома круглими отворами. Наконечники цього типу налічують один цілий екземпляр та фрагменти ще від мінімум чотирьох виробів (рис. 4: 1–5).

З-поміж порожнистих наконечників ремінів маємо видовжений зразок з великим прямокутним вирізом з лицьового боку (рис. 4: 17). Решта предметів цієї групи представлені фрагментами п'ятих лицьових платівок, оздобленими тисненими тамгами (рис. 4: 8–12), та трьома зворотними (рис. 4: 13–16). Вони, хоч і дещо відрізняються за розмірами, складають єдиний комплект.

Ремінними оздобами могли слугувати круглі бляшки з колекції Національного музею історії України. Вони поділяються на три різновиди. Перший включає пласкі, позбавлені будь якого декору, вироби. З них чотири мають діаметр близько 16 мм (рис. 1: 23–26), а дві – 13–14 мм (рис. 1: 28–29). До цього ж різновиду належить і фрагментована бляшка, діаметром близько 13 мм, виготовлена зі сплаву зі значною домішкою міді (рис. 1: 30). В каталозі Г.Ф. Корзухіної вона відсутня.

Г.Ф. Корзухіною опубліковано дві пласкі бляшки, оздоблені по краю насічками⁴. В колекції НМІУ зберігається одна така бляшка (рис. 1: 27). На сьогодні, вочевидь, є втраченою, опублікована авторкою, випукла штампована бляшка з обідком із псевдозерні⁵ (рис. 1: 31). При цьому, Олексій Бобринський вказує, що таких бляшок («бляхи в виде пуговиц с узором по кайме») було чотири⁶.

Кількість поясних деталей у складі Хацьківського скарбу, їх типи та художньо-стилістичні особливості вказують на те, що вони належали до декількох гарнітурів. До єдиного художньо-стилістичного блоку належать двочасні прямокутні накладки з хвилясто-зубчастим верхом (рис. 1: 1–5) та псевдопряжка зі щитком, верхній край якого має таке ж оформлення

(рис. 3: 9). Ще одну прямокутну двощиткову накладку, що має рівний верхній край (рис. 1: 6), з цими деталями зближують чотири круглих отвори, розміщені по кутах верхнього щитка. Ця ж накладка має спільний мотив оздоблення, трикутні прорізи, з В-подібною пружкою (рис. 3: 10) та з парою Т-подібних бляшок (рис. 1: 21–22). Впадає в око і подібність відтягнутих країв у щитків останніх з оформленням бічних вирізів литих поясних наконечників (рис. 4: 1–5). Спільні риси та відповідність розмірів, притаманні переліченим поясним оздобам дозволяють зробити висновок про їх приналежність до одного гарнітуру. З цим же поясним набором, вочевидь, були пов'язані і З-подібні (рис. 1: 7–15) та хрестоподібні накладки (рис. 1: 16–18), що мають маленькі круглі отвори, так само, як і вже згадані деталі. Таким чином, цей гарнітур, міг налічувати не менше 27 предметів, а отже бути одним з найбагатших як за чисельністю деталей, так і орнаментальним різноманіттям (рис. 5).

До Хацьківського скарбу входив принаймні один поясний гарнітур, основним елементом якого були псевдопряжки зі щитками «геральдичної» форми. Кількість таких виробів вказує на те, що навряд чи усі вони належали до одного комплекту, адже на сьогодні не відомо поясних наборів із достеменно визначеною комплектністю, до складу яких входило б більше 12 псевдопряжок. В складі дніпровських скарбів комплекти псевдопряжок представлені комплектами з 3 (Угли), 10 (Гапоново, Трубчевськ) та 12 екземплярів (Трубчевськ). Можна припустити, що в скарбі з Хацьок містився гарнітур з максимальною кількістю псевдопряжок в 12 екземплярів. Найімовірніше з комплектом псевдопряжок був пов'язаний видовжений порожнистий наконечник підпрямокутної форми (рис. 4: 17). До цього ж гарнітуру могли належати два малих ремінних наконечника (рис. 4: 6–7) та двочасна накладка з різновеликими щитками із округлими завершеннями, оздоблені гравійованими візерунками у вигляді дужок і крапок (рис. 1: 19; 6). Довжина накладки практично збігається з висотою щитків псевдопряжок. Подібний короткий наконечник додаткового ремня входив до складу гарнітурів з золотими псевдопряжками з Перещепинського комплексу та з аварського поховання Кунбабонь⁷.

Ще до одного поясного набору належить комплект порожнистих наконечників з тамгоподібними знаками (рис. 4: 8–16). Круглі поясні накладки могли бути пов'язані як з цим набором, так і поєднуватись з іншими гарнітурами. Разом з тим, не виключено, що вони (або якісь із них) слугували оздобами вуздечкових ременів. Таким чином, до складу Хацьківського скарбу входили щонайменше три поясні набори.

Окрім кількості поясних деталей скарб з Хацьок вирізняється і притаманним їм художньо-стилістичним різноманіттям. Це, зокрема, стосується мотивів та техніки декору. Для прикрашення деталей поясів використовувались фігурні прорізи та вирізи, гравійовані візерунки, тиснення, а також орнаменти із зерні. Кожний із цих технік відповідали свої художні мотиви. Фігурні прорізи представлені круглими, трикутними, ромбічними, дужкоподібними, птахоподібними отворами у вигляді рівноконечного хреста та підкови з круглими розширеннями на кінцях.

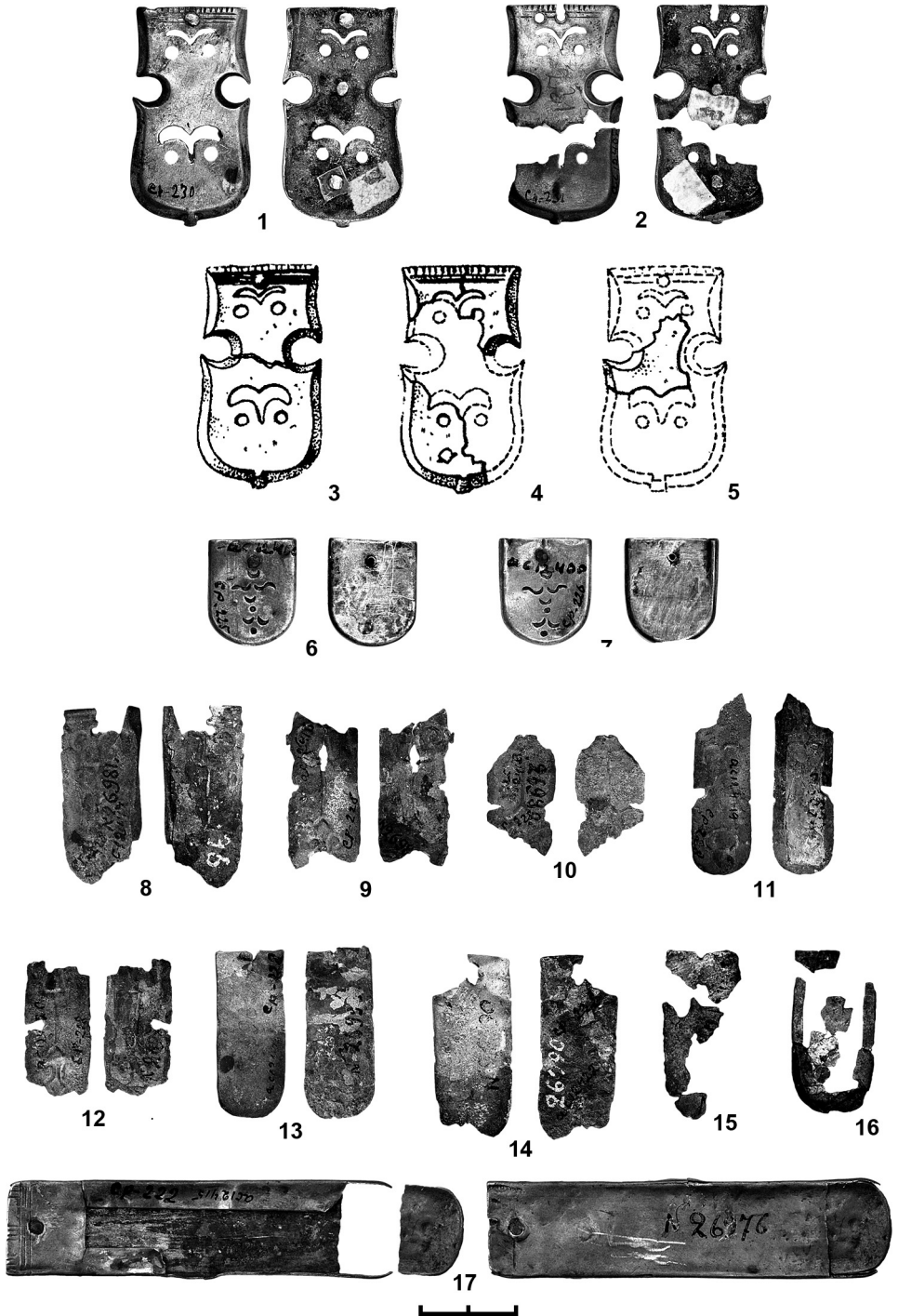

Рис. 4. Ремінні наконечники у складі Хацьківського скарбу (фото Д.В. Ключко, рисунки за Г.Ф. Козухіною).

Рис. 5. Варіант реконструкції поясної гарнітури з прямокутними двочастинними накладками.

Рис. 6. Варіант реконструкції поясної гарнітури з псевдопряжками.

В оздобленні предметів окремі елементи завжди композиційно поєднуються між собою. Особливість хацьківських речей виявляється у присутності в абсолютній більшості випадків маленьких круглих отворів, завжди парних, що виступають у поєднанні з прорізами інших форм. Одним з найхарактерніших є сполучення птахоподібної прорізи з двома круглими під нею. Цей достатньо широко розповсюджений в декорі поясних деталей «геральдичного» стилю. Окремо слід згадати великі аркоподібні та круглі прорізи, що використовувалися для вставок (рис. 1: 1–3).

Оздоблення з допомогою фігурних вирізів, як і прорізний декор, загалом властиве «геральдичного» стилю, є одним з головних стилістичних прийомів. Крім типових округлих бічних вирізів, в оздобленні ремінних накладок з Хацьківського скарбу присутній достатньо рідкісний хвилясто-зубчастий мотив (рис. 1: 1–5; 3: 9).

Гравіюваними візерунками у вигляді дрібних дужок, крапок, хвилястих ліній, знаків у вигляді коми прикрашені двоцифрова наклад-ка та два коротких ремінних наконечники (рис. 1: 19; 4: 6–7). Декоровані у такий спосіб поясні деталі походять з могильників Південно-Західного Криму Ескі-Кермен (склеп 273), Скалисте (склепи 381, 462), Чуфу-Кале (склеп 98)⁸, Лучисте (склеп 38)⁹, з Кестхей-Фенекпуста (Угорщина)¹⁰, з району Ізміра (?) у Малій Азії¹¹. У візерунках ізмірських накладок, як і у предметах з Хацьок, вгадуються антропоморфні риси. Вочевидь, ця художня традиція має візантійське походження.

Тиснені візерунки в оздобленні речей з Хацьківського скарбу представлені тамгоподібними знаками. Вони належать простого варіанту, який характеризується ординарними лініями та відсутністю завитків-відгалужень (рис. 4: 8–12). Близьким до них аналогом є тамгоподібні знаки на одному з поясних наконечників та складноконтурних наклад-ках з Мартинівського скарбу, де вони виконані у техніці гравіювання¹².

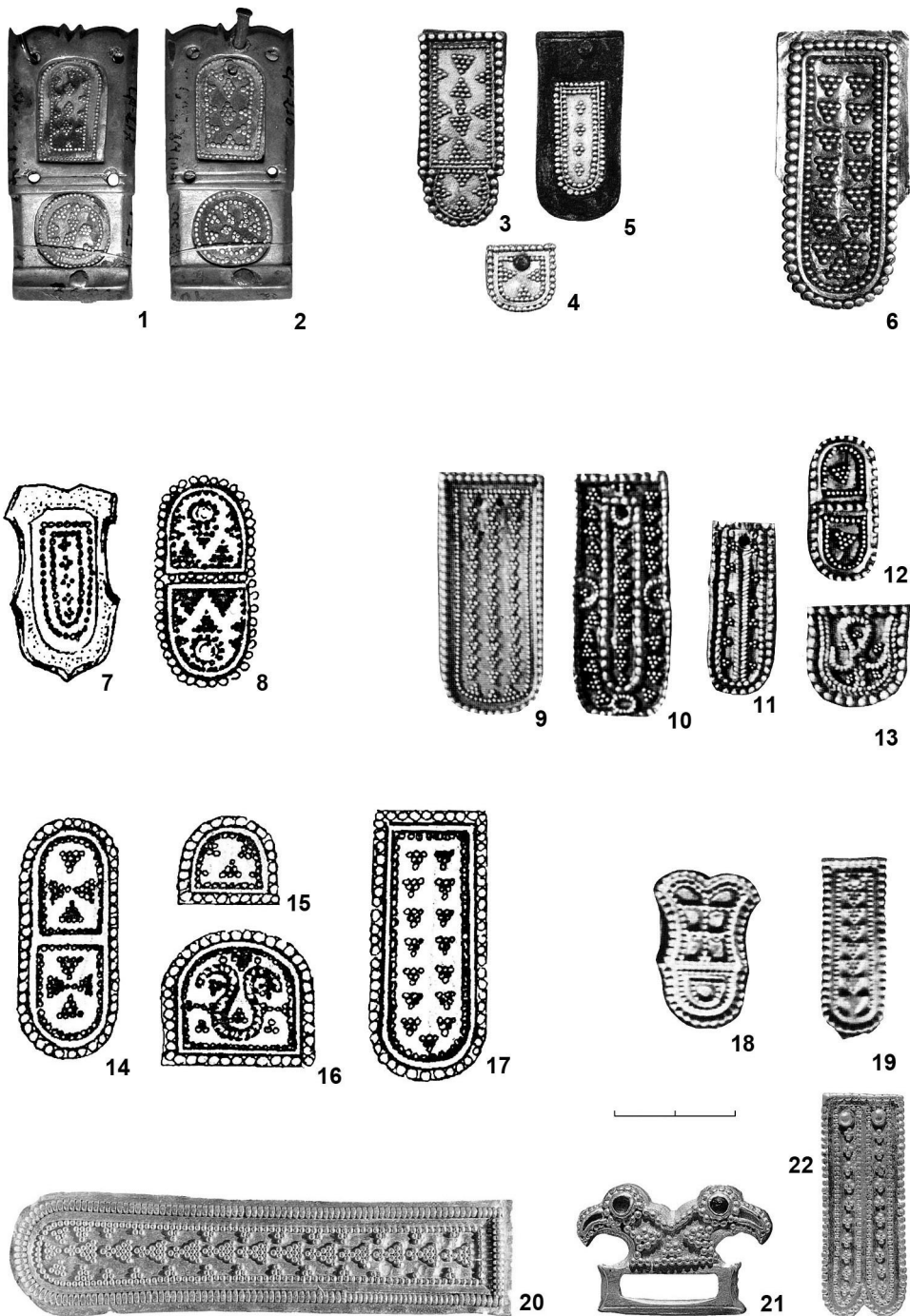

Рис. 7. Зразки поясних деталей з орнаментами із зерні та псевдо зерні: 1–3 – Хацьки; 3–5 – Василівка; 6 – Виноградне; 7–8 – Білозірка; 9–13 – хут. Крупської; 14–17 – Арцибашево; 18–19 – Уч-тепе; 20–22 – Кунбабоні.

На особливу увагу заслуговують орнаменти, викладені із зерні, якими були оздоблені вставки прямокутних двочасних накладок (рис. 7: 1–2). В матеріалах дніпровських скарбів це єдиний приклад такої техніки. Основними композиційними елементами декору є пояски, викладені по контуру, трикутники, що відходять від них, та ромби із зерні. Найближчою паралеллю за орнаментальною композицією до виробів з Хацьок є прикрашена зерню двочасна накладка з Василівки – кочівницького комплексу у Присивашші¹³ (рис. 7: 3). Деталі поясів та інші предмети оздоблені орнаментами із зерні походять і з низки інших кочівницьких пам'яток другої половини 7 – початку 8 ст. Східної та Центральної Європи: Білозірки, Келегеїв у Пониззі Дніпра, Вознесенки у Надпоріжжі, Макухівки, Малої Перещепини¹⁴ (Нижня Ворскла), Виноградного¹⁵ (Північне Приазов'я), хут. Крупської на Кубані, Арцибашево¹⁶ (Balint 1992, taf. 6, 20–30) (верхів'я Дону), Кунбабані¹⁷ (Середньодунайська рівнина). Ремінні деталі, оздоблені у цій же техніці, походять також з могильника Суук-Су¹⁸, що у Південно-Західному Криму (рис. 7: 3–17, 20–22). Подібними орнаментами із псевдозерні декоровані тиснені деталі поясного гарнітуру з поховання Уч-тепе¹⁹ у Південно-Західному Прикаспії (рис. 7: 18–19). В епоху раннього середньовіччя техніка зерні набула широкого розповсюдження в різних культурах. Разом з тим, в оздобленні поясних деталей ця традиція має виразну кочівницьку складову. Вочевидь, саме з кочівницькими впливами була і пов'язана поява декору із зерні в металообробному мистецтві дніпровських слов'ян.

Орнаментом з поясків та трикутників викладених із зерні був оздоблений один з навушників Мартинівського скарбу²⁰. Поруч з тамгоподібними візерунками це ще одна художньо-стилістична особливість, що зближує обидва ці комплекси з правобережжя Середнього Дніпра та, водночас, виокремлює їх на тлі «старожитностей антив.» Слід також зауважити, що лише скарби з Хацьок та Мартинівки містять предмети, при виготовленні яких використовувалася техніка позолоти. Оригінальність, художня довершеність та рівень виконання багатьох речей з цих скарбів свідчить про те, що вони були витворами висококваліфікованих майстрів, які були знайомі з різними художніми традиціями. Ми не знаємо, як формувалися набори речей з Хацьківського і Мартинівського скарбів та, попри те, можна припустити, що частина їх могла бути виготовлена майстрами одного кола або, навіть, тими ж самими людьми.

Загалом правий беріг Середнього Дніпра (в межах сучасної Черкаської обл.), де крім уже згаданих, були також виявлені Вільховчицький, Малоржавецький та Горобіївський скарби²¹, вирізняється найбільшим художньо-стилістичним розмаїттям предметів металопластики – як ремінних деталей, так і речей інших категорій (фібул, зооморфних, антропоморфних фігурок). Така картина може бути свідченням існування на цій території значного ювелірного осередку, до якого належали майстри високого рівня, що володіли різними техніками та були знайомі

з різними художньо-стилістичними традиціями. Підтвердженням цього є і велика кількість випадкових знахідок предметів художньої метало-пластики, що концентруються у Черкаському Придніпров'ї.

Примітки:

- ¹ Корзухина Г.Ф. Клады и случайные находки вещей круга «древностей антов» в Среднем Поднепровье. Каталог памятников // МАИЭТ. 1996. V. С. 372–373, табл. 21–22.
- ² Бобринский А.А. Курганы и случайные археологические находки близ местечка Смелы. СПб, 1901. С. 147, табл. XIV.
- ³ Корзухина. Вказана праця. С. 373.
- ⁴ Там само. С. 373, табл. 22, 34–35.
- ⁵ Там само. С. 373, табл. 22, 36)
- ⁶ Бобринский. Вказана праця. С. 147, табл. XIV, 21.
- ⁷ Рашев Р. Прабългарите през V-VII век. София, 2004. Табл. 66, 22; *Tóth Elvira. H. Horváth Attila* Kunbabony. Das Grab awarenkhagans. Kecskemet, 1992. taf. IV, 3).
- ⁸ Айбабин А.И. Хронология могильников Крыма позднеримского и раннесредневекового времени // МАИЭТ. 1990. Вып. 1. Рис. 43, 1–20, 21–22; 51, 45.
- ⁹ Айбабин А.И., Хайрединова Э.А. Могильник у села Лучистое. Т. I. Симферополь-Керч, 2008. Табл. 143, 2–15.
- ¹⁰ Дайм Ф. История и археология авар // МАИЭТ IX 2002. Табл. 2, 7.
- ¹¹ Valint C. Kontakte zwischen Iran, Bizanz und der Steppe // Awarenforschungen – Wien, 1992. Taf. 60, 1–7.
- ¹² Pekarškaja Ljudmila V., Kidd Dafydd Der Silberschatz von Martynovka (Ukraine) aus dem 6. und 7. Jahrhundert. Innsbruck, 1994. Taf. 31, 2.
- ¹³ Valint. Вказана праця. Taf. 49, 1–6, 10–11.
- ¹⁴ Приходнюк О.М. Степове населення України та східні слов'яни (друга половина I тис. н.е.). Київ-Чернівці: Прут, 2001. Рис. 19, 1, 5–6; 20, 4; 22; 37, 4, 6; 39, 2; Айбабин. Вказана праця. Рис. 52, 25.
- ¹⁵ Орлов Р.С., Рассамкин Ю.Я. Новые памятники VI-VII вв. в Приазовье // Материалы I тыс. н.э. По археологии и истории Украины и Венгрии. К. Наукова думка, 1996. Рис. 4, 1.
- ¹⁶ Valint. Вказана праця. Taf. 6, 20–30)
- ¹⁷ *Tóth Elvira. H. Horváth Atilla*. Вказана праця. Taf. XII, 1–6.
- ¹⁸ Айбабин. Вказана праця. Рис. 52, 26.
- ¹⁹ Valint. Вказана праця. Taf. 19, 1–24).
- ²⁰ Там само. Taf. 42.
- ²¹ Приходнюк. Вказана праця. Рис. 64–65, 67.